

Da Slesvig fik dansk bibel

A.H. Franckes forord til Huus- og Reyse-Bibelen 1738

Af Carsten Bach-Nielsen

I 1738 trykte Vajsenhuset i København efter andragende fra danske præster i Slesvig en udgave af Lutherbibelen, den såkaldte *Hus- og Rejsebibel* til brug for de dansktalende menigheder i Slesvig. Det skyldtes, at bibeltekstens ordlyd i de nye tyske og de nye danske bibler var ved at bevæge sig fra hinanden. I Halle satsede man hårdt på at restaurere den oprindelige Lutherbibels ordlyd. Dette skyldtes ikke mindst August Hermann Franckes indsats siden 1708, hvilket resulterede i oprettelsen af Den von Cansteinske Bibelanstalt i Halle. Missionskollegiet i København havde imidlertid lagt sig fast på stadig revision af oversættelsen fra grundsprogene. For at fremme en vis overensstemmelse mellem de bibler, der benyttedes i menighederne i de tysk- og i de dansksprogede dele af Slesvig, fraveg Missionskollegiet og Vajsenhuset i København deres eget princip. At de danske, pietistiske præster i Slesvig har kendt Frankes bibelarbejder tydeliggøres ved, at de i 1738 forsynede den af det københavnske vajsenhus udgivne danske Lutherbibel med et forord af Francke om, hvorledes man bør læse sin Bibel til nytte og salighed.

A.H. Francke og bibelsagen

I 1710 udsendte Carl Hildebrand Freiherr von Canstein sit opråb med forslag til, hvorledes Guds ord til opbyggelse kan bringes ud til de fattige.¹ Dette skete sikkert under indflydelse af A.H. Francke, der allerede længe havde tumlet med planer til, hvorledes man med de laveste omkostninger kunne udbrede Bibelen til en pris, der gjorde det muligt for enhver at anskaffe den. I sin såkaldte *Grosser Aufsatz* 1704 nævnte Francke en opfindelse, der kunne opfylde dette ønske, men som ville kræve en investering på nogle tusinde daler.² Opfindelsen var den stående sats, der var blevet anvendt i Nederlandene ved trykning af en engelsk bibel. Den beroede på, at man havde hele blysatsen stående i depot, så man løbende kunne trykke nye bibler. Det var en bekostelig

1 »Ohnmaßgeblicher Vorschlag Wie GOTTES Wort den Armen zur Erbauung um einen geringen Preiss in die Hände zu bringen«.

2 A.H. Francke: *Der grosse Aufsatz*, udg. Otto Podczeck (Abhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, Bd. 53, 3), Berlin 1962, s. 138.

affære, da man derved lagde beslag på en overordentlig stor mængde blytyper, men holdt op mod udgiften ved ny sats kunne det svare sig. Samtidig kunne prisen på bibler holdes i bund. Det var startkapitalen hertil, Francke manglede, og som han skaffede gennem baron von Canstein.

Med den nye teknik var det selvsagt vigtigt at lægge sig fast på en autoritativ udgave af Lutherbibelen. Siden Luthers dage havde Bibelen været trykt af mangfoldige bogtrykkere under redaktion af forskellige teologer i stort set hver større by i Tyskland. Der fandtes ikke nogen normaludgave af Lutherbibelen. Det var det, von Canstein satte sig for at udbedre i 1710. Man søgte i Halle at etablere en bibeltekst, der var i overensstemmelse med Luthers oversættelse. I dette kritiske arbejde måtte man tage flere udgaver i brug. Hvilken var nemlig Luthers oprindelige oversættelse? Man gik sådan set den omvendte vej til arbejdet ved at udvælge sig den bedste nyere udgave, nemlig Stadebibelen fra 1703, og så kollationere med en lang række tryk fra Wittenberg, Leipzig, Basel og Erfurt og endda med Wittenbergbibelen fra 1564, altså udgivet efter Luthers død.³ I 1712 tryktes 5000 eksemplarer af Ny Testamente til en pris af kun 2 Groschen. De blev solgt i løbet af meget kort tid. Siden 1713 tryktes Testamentet i Halle med stående sats. Det var så stor en besparelse, at man i 1714 kunne tilføje Davids Salmer uden at forhøje prisen. Samme år gik man videre til etablering af en helbibel. Dette lod sig ifølge G.A. Freylinghausen gøre ved hjælp af en gave på 1271 speciedukater, der anonymt udbetaltes til A.H. Francke af Frederik IV's broder, prins Carl af Danmark.⁴

Man vedføjede en fortegnelse over, hvilke ændringer, der var gennemført i forhold til Stadebibelens tekst, dels ud fra andre Lutherbibler, dels fra Luther selv. Idealet var at etablere en glat tekst uden for mange kommentarer. Fra 1715 udkom Bibelen i oplag på oplag som håndbibel, der brugtes i skolerne. Fra 1717 tryktes helbibelen med stående sats.⁵ Da von Canstein døde i 1719, var der trykt 100.000 eksemplarer

3 Beate Köster: »Die erste Bibelausgabe des Halleschen Pietismus. Eine Untersuchung zur Vor- und Frühgeschichte der Cansteinschen Bibelanstalt«, *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, b. 5, 1979, s. 110-113.

4 G. A. Freylinghausen: »Vorbericht zur sieben und siebenzigsten Auflage dieser Bibel«, *Die Bibel, das ist die Heilige Schrift ... nach der teutschen Uebersetzung D. Martin Luthers*. Gedruckt in der Cansteinischen Bibel-Anstalt bey dem Waisenhanse. Die LXXVIII. Auflage, Halle 1775, s. 5.

5 I von Cansteins forteale fra 1717 hedder det, at masseudbredelse af Bibelen ikke alene er et fænomen i Tyskland: »[...] sondern auch in dem Königreich Dänemark es dahin gedeyen lassen, dass daselbst vor kurzem das Neue Testament in dänischer Sprache in ziemlich grosser Menge gedruckt worden, auch die gantze Bibel ietzo unter der

af Ny Testamente, 40.000 helbibler i stor oktav og 40.000 i duodez. Fra 1716 forsynedes biberne fra den von Cansteinske Bibelanstalt med Franckes forord »Einfältiger Unterricht, wie man die Heilige Schrift zu seiner wahren Erbauung lesen solle.«⁶ Det var resultat af Franckes bibelhermeneutik, hvori han siden 1693 havde skelnet mellem Bibelens kerne og skal.⁷

Beate Köster fremlægger i sin grundlæggende studie et stærkt argument for, at Francke dog allerede i 1708 etablerede en kritisk bearbejdet og kollationeret helbibeludgave. Det var sådan set erfaringerne med denne, der fik Francke til at tage kontakt til von Canstein med henblik på masseproduktion. Denne meget sjældne bibeludgave i stor oktav underkaster Köster en nøje undersøgelse.⁸ Oktavudgavens fulde titel er:

BIBLIA, Das ist Die Gantze Heilige Schrifft Altes und Neues Testaments Nach der Teutschen Übersetzung Doct. Martin Luthers Mit dessen Vorreden und Randglossen Wie auch III. und IV. Buch Esrä und III. Buch der Maccabäer Jedes Capitels kurtzen Summarien und sehr vielen mit Fleisss zusammengelesenen Locis Parallelis, dergleichen bishero noch in keiner Hand-Bibel zu finden. Nebst Aug. Hermann Franckens Vorrede. Mit Kön. Preuss. allergnädigstem PRIVILEGIO. Halle zu finden im Buchladen des Wäysenhauses Im Jahr MDCCVIII.

I denne udgave restaurerer Francke bibelteksten ved at medtage de steder, Luther havde udeladt, ligesom han medtager de pseudepigrafiske tekster, der til dels er apokalyptiske, og som peger på jødernes omvendelse. Han tilføjer også sit eget forord, der ikke er identisk med det fra 1694, som tryktes i udgaverne fra den von Cansteinske Bibelanstalt.⁹

Presse ist, und daneben Anstalt gemacht wird, diese Schriften auf gleiche Weise, wie bey diesen Werck geschehen, in ihren Formen stehen zu lassen«. *Biblia ... Martin Luthers ... nebst der Vorrede S. Hn. Baron Carl Hildebrandts von Canstein*, 42. Auflage, Halle 1744, s. 3.

6 *August Hermann Francke 1663-1727. Bibliographie seiner Schriften*, red. Paul Rabe & Almut Pfeiffer, Halle og Tübingen 2001, C 12.9a.

7 Martin Brecht: *Der Pietismus von siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert (Geschichte des Pietismus*, bd. 1), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1993, s. 467.

8 Köster benytter det eksemplar, hun selv har købt i antikvarboghandelen, men henviser til, at der også findes et eksemplar i Württembergische Landesbibliothek i Stuttgart. Med Raabe og Pfeiffers Franckebibliografi er der tilføjet en række yderligere eksemplarer, heriblandt i Universitätsbibliothek i Kiel.

9 Köster 1979, s. 124, 128, note 104.

Faktisk går Köster så vidt, at hun med genopdagelsen af denne bibeludgave taler om et nyfundet Franckeskript, og hun publicerer hele fortalen som appendiks til sin artikel.¹⁰ Beate Köster kan ikke tilbunds gående udrede forholdet mellem de mange bibeludgaver, men konkluderer, at udgaven af Lutherbibelen 1708 var den første tyske bibel fra den franckeske bibelanstalt, som senere under et andet navn opnåede det allerede dengang tilstræbte mål om masseudbredelse af den tyske bibel.¹¹ Det er denne eksplosive udbredelse af prisbillige, kritisk kollationerede og etablerede Lutherbibler, der er baggrunden for trykningen af såvel den tysksprogede som den dansksprogede bibel til brug i Slesvig i 1737 og 1738. De i Halle restaurerede Lutherbibler trykt i identiske udgaver og oplag efter stående sats betegnede det stik modsatte af bestræbelsen hos det danske Missionskollegium, der entydigt satsede på tryk af Resens oversættelse efter grundsprogene. Derved gled ordlyden i den tyske og den danske bibel i stigende og tydeligere grad fra hinanden i begyndelsen af 1700-tallet. Dette føltes særligt tydeligt i Slesvig, hvor der var tale om dobbeltsprogede menigheder.

Den tysksprogede Tønderbibel 1737

Skønt Vajsenhuset i København havde ret til at trykke på ethvert sprog, leverede det ikke nogen tysksproget bibel til menighederne i Slesvig, hvor store områder ellers sorterede under Tyske Kancelli i København og var underlagt Kirkeordinansens bestemmelser. Da Vajsenhuset i Halle efter 1713 formodedes at levere tyske bibler til Slesvig, var der for det i 1729 etablerede Vajsenhus i København ingen forretning ved at gå ind på dette marked. Slesvig fik sine danske bibler fra København, hvor Missionskollegiet og dermed senere Vajsenhuset fastholdt, at det alene ville levere bibler på grundlag af Resens oversættelse til Slesvig.

I 1737 foranstaltede Vajsenhustrykkeriet i Tønder en udgave i stor oktav af Luthers tyske Bibel med apokryfer. C.T. Engelstoft havde ved sine undersøgelser i 1856 kun et eksemplar til rådighed, der ikke rummede nogen historiske oplysninger, ligesom der ikke var noget privilegium anført i det.¹² Ganske rigtigt findes der ikke noget privilegium i denne udgave, men den rummer et forord, og det er oplysende. Udgavens titel er:

¹⁰ Köster 1979, s. 154-163.

¹¹ Köster 1979, s. 153.

¹² C.T. Engelstoft: »Om Udgaverne og Udgivningen af den Danske Bibeloversættelse fra Reformationen til vore Tider«, *Nyt theologisk Tidsskrift*, VII, 1856, s. 364.

BIBLIA, Das ist: Die Gantze Heilige Schrift Alten und Neuen Testaments, nach der Teutschen Übersetzung D. Martin Luthers, Mit jedes Capitels kurtzen Summarien, und beygefügeten richtigen Parallelen, Nebst einer Vorrede Vom nützlichen Bibel-Lesen. Tøndern, Im Verlag des dasigen Wäysen-Hauses. Gedruckt von Hermann Hinrich Rottmer 1737.

I fortalen redegør udgiverne for tilskyndelsen til at udgive denne bibel, ligesom de meddeler, hvilke udgaver af Lutherbibelen der har været konsulteret. Udgivelsen sker med henblik på udbredelsen af Guds ord og som en mulighed for, at også fattigfolk kan få råd til at købe en bibel. Til disse egne (altså Slesvig) må biberne komme fra fremmede lande. Der er folk, der af vidtløftighed eller med fattigdom som undskyldning undlader at anskaffe sig en bibel, men det skyldes snarere uvilje mod at læse Guds ord. Gud har nu selv ladet Vajsenhuset den nåde tilflyde, at der er mange prænumeranter til denne udgave, således at også virkeligt fattige af samme grund kan få en gratis bibel til opvækkelse. Man har lagt den von Cansteinske Bibel og de bedste af dens paralleller til grund, men også taget nogle fra de for nyligt trykte håndbimler fra Erfurt og Büdingen (se tekst 1). Efter disse realoplysninger fortsætter fortalen med en pietistisk farvet anvisning af, hvordan man bør læse og forstå den hellige skrift – med en konklusion af, hvilke bibellæsere det er, Gud gerne vil have. Denne del af fortalen forekommer at være på bedre tysk end de tønderske præsters, men dens eventuelle forlæg er ikke identificeret.¹³

Det er åbenlyst, at Vajsenhuset i Tønder tog udgangspunkt i en med ældre Lutherbimler kollationeret og dog ortografisk revideret bibeludgave fra den von Cansteinske Bibelanstalt i Halle, altså uden de tilføjelser, som Francke oprindeligt ønskede i 1708, nemlig 3. og 4. Esrabog samt 3. Makkabærbog, hvorved den er i fuld overensstemmelse med dansk bibeltradition. Tønderbibelen rummer Luthers fortale til Romerbrevet, en liste over epistler og evangelier til kirkeåret samt en liste over epistlerne og evangelierne på aposteldagene, der, som det anføres, fejres på enkelte steder. Den rummer ikke Hallebibelens liste over de ældre bibeludgaver og heller ikke spalteopstillingen af Hallebibelens afvigelser fra Stadebibelen. Til gengæld viser den selvstændighed ved at referere til de to ganske nye udgaver af Lutherbibelen. Bogen er en smukt trykt tospaltet oktav på 1378 sider. Tønderbibelen finansieredes

¹³ Den stammer ikke fra J.L. Pfeiffers fortale til kvartudgaven af Bibelen fra Erfurt 1737.

som sagt ved prænumeration. Fra 1738 til 1754 solgtes kun beskedne 294 eksemplarer af den.¹⁴

På dette tidspunkt var forhandlingerne i København om en dansk bibel til Slesvig fremskredne.

Overvejelser over en dansk bibel til Slesvig

I Danmark har der siden 1600-tallets begyndelse været tradition for at oversætte Bibelen fra grundspørgene. Det begyndte med H.P. Resens oversættelser af Gammel og Ny Testamente 1604-1607, der i ærefrygt for tekstens hellighed og urørlighed nærmede sig middelalderens princip om oversættelse af bibelteksten ord for ord, kasus for kasus, modus for modus. Dette stod i modsætning til de ældre Lutherbibler, der søgte at oversætte til et for nutidslæseren forståeligt sprog. Christiern Pedersen skrev i sit forord til Romerbrevet i 1529, at han bevidst ikke oversatte ord for ord, men sætning for sætning. Det lutherske oversættelsesprincip var på det tidspunkt en nydannelse, der betød, at almindelige mennesker, der ikke var i stand til at læse, bedre kunne erindre lange passager af Bibelen. Ikke uden grund blev Lutherbiblerne populære.

Resens oversættelse var knudret, og dens tryk var tarveligt. Siderne var uoverskuelige, ikke just noget, en renæssancefyrste som Christian IV med stolthed kunne henvise til som del af den officielle repræsentation. Han forlangte da også, at Lutherbibelen lagdes til grund for den nye statelige kongebibel, der udkom i 1633 – men som dog var revideret af Resen. I 1648 reviderede Hans Svane Resens bibeloversættelse fra grundspørgene. Den skulle gerne blive de lærdes bibel, men oplagene taler deres tydelige sprog. Den kunne ikke fortrænge Lutherbibelen, der var den, folk ville have. Den udkom således i stadige tryk og forskellige formater i 1670, 1690, 1696 og 1699.

I 1715 fik Missionskollegiet til opgave at forestå produktion af bibler til brug i Danmark og den danske konges lande. Med den kongelige resolution, der brød det monopol, universitetsbogtrykkeren, assessor Lavrentsen hidtil havde haft, begyndte Missionskollegiet at trykke bibler på Missionsbogtrykkeriet i København. I 1716 udkom dets første Ny Testamente og i 1717 forelå helbibelen i kvartformat som en passende markering af reformationens 200-årsfejring. Kollegiet valgte at benytte Resens reviderede oversættelse – ganske vist med udeladelse af Hans Svanes anmærkninger. Missionskollegiet overvejede nu endvidere at investere i stående sats.¹⁵ Det krævede meget højre typeantal,

14 H.F. Petersen: »De sønderjyske Vajsenhuse«, *Sønderjyske Årbøger* 1962, s. 86.

15 Jf. note 4.

alfabeter. Ved at have satsen stående permanent ville man undgå at skulle sætte bibelteksten på ny ved hver ny udgivelse, men kunne nøjes med løbende at rette det, man mente burde ændres. Det blev dog ved overvejelsen.

Ved oprettelsen af Vajsenhuset i 1727 blev det underlagt Missionskollegiet og dets direktion. Nu tildeltes Vajsenhuset bogtrykker-, bogbinder- og boghandlerprivilegium. Missionskollegiet ophørte med at trykke egne bibler, men overgav dette til Vajsenhuset, på hvis bogtrykkeri og forlag de udkom. Vajsenhuset var ikke underlagt anden censur end Missionskollegiets. Gennem det stærke økonomiske rygstød, Vajsenhuset fik gennem Missionskollegiet og senere yderligere gennem Generalkirkeinspektionskollegiet, lykkedes det at producere store mængder af prisbillige bibler. Det måtte synes umuligt for andre bogtrykkere at konkurrere med Vajsenhuset, men i 1737 tryktes faktisk en sådan »privat« udgave af Ny Testamente efter Hus- og Rejsebibelen, ligesom Luthers oversættelse af Salmernes Bog fremkom i 1729 og derefter gik i flere oplag.

Missionskollegiet anså sig selv for at være en løbende revisionskomite, der i 1737 mente at være nær sit foreløbige mål. Netop Vajsenhusets og Missionskollegiets stadige forbedring, altså ændring, af den danske bibel må have været en udfordring for præster og menigheder i Slesvig.

I december 1734 udnævnte Christian VI justitsråd Andreas Højer til tilforordnet i Missionskollegiet og direktør for Vajsenhuset. Dette førte ham videre til embedet som inspektør ved Vajsenhuset. Højer påbegyndte ved sin tiltrædelse en ny protokol, hvori sager, der drøftedes ved de møder, der holdtes to gange om måneden, blev indført. Denne protokol med direktionens resolutioner er publiceret af H.F. Rørdam.¹⁶ Den 12. maj 1735 blev et brev fra en del præster i Tønder, Aabenraa og Haderslevhus Amt til Andreas Højer oplæst. Det handlede om et nyt oplag af den såkaldte Hus- og Rejsebibel, om hvilken der allerede var rettet henvendelse det forrige efterår, altså i 1734. Højer havde i april måned 1735 været i Slesvig, og fra Satrupholm skrev han den 6. april 1735 til etatsråd J.W. Schrøder om den ny bibeludgave, som Vajsenhuset efter hans mening burde engagere sig i.¹⁷ Her ser vi de to hatte, som Højer alt efter lejligheden kunne vælge at bære. Som medlem af Mis-

16 H.F. Rørdam: »Blade af Wajsenhusets ældste Historie«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., Bd.3, 1893-1895, s. 519-562.

17 H.F. Rørdam: *Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder*, 1, København 1891, s. 501-503.

sionskollegiet var han bundet af praksis om kun at udsende bibler efter Resens udgave, men han kunne som direktør i Vajsenhuset opfordre dets medlemmer til at engagere sig i trykning af Hus- og Rejsebibelen. I brevet fra april skriver Højer, at præsterne vil binde sig for et oplag på 2000. Højer har foreslået den fremgangsmåde, at præsterne på de steder, hvor denne version for tydeligt og på vigtige steder afviger fra grundteksten, markerer dette med en stjerne i margin, og at disse steder så samles på nogle trykte ark, hvor ordlyden fra den sidste Vajsenhusudgave så anføres. Dette lyder unægtelig både kryptisk og indviklet, altså at Lutherbibelen på visse vigtige steder skulle forsynes med et apparat, der refererede ordlyden i Resens oversættelse fra grundspørgene. Det blev da heller ikke umiddelbart til noget, hvilket forklares i det forord, som de slesvigske præster i 1738 forsynede udgaven med.

Hvad præsterne i Sønderjylland ønskede, belyses ved den omtalte henvendelse af 12. maj 1735 til Missionskollegiet.¹⁸ Her opregnede de deres ønsker: Et nyt oplag af Nyborgs Hus- og Rejsebibel fra 1696 (Nyborg var den, der lagde arkene op). De ønskede en oktavudgave efter et korrigeret eksemplar, som de ville sende til København. Præsterne ønskede så stort papir som muligt til oktavudgaven og så store bogstaver som muligt. Der måtte til satsen ikke bruges mere end seks alfabeter. Præsterne ville binde sig for 2000 eksemplarer, men hvis de kunne få kredit i seks måneder efter modtagelsen, ville de være villige til at aftage flere. Præsterne bad desuden om, at Vajsenhuset trykte endnu 1000 eksemplarer, der kunne afsættes til dem, der endnu ikke havde tegnet sig. De burde dog så sælges til en lidt højere pris. 200 eksemplarer ønskede de trykt på skrivepapir. De fremsatte også ønske om at få trykt et lille forord om anledningen til at læse Bibelen. Dette ville de dog først sende til censuren. Til slut nogle loca classica efter grundteksten. Endelig ønskede de også 1000 eksemplarer af Ny Testamente med samme bogstaver i duodez, der dog måtte trykkes på ringere papir.

Disse punkter ønskede de slesvigske præster kollegiets svar på. Her besluttede man sig for først at svare dem med hensyn til forskuddet, da resten ville kunne forhandles sidenhen. Nu lå sagen så og ventede, indtil man den 3. november 1735 i kollegiet vurderede, at den store stats, den grove Cicero, vitterligt var meget stor i et oktavformat. Faktoren i Vajsenhustrykkeriet G.F. Kiesel havde over for kollegiet redegjort for, at det var lige så let, om ikke lettere, at trykke i en lille kvart med disse typer som i oktav. I kvart vil det blive en »skikkelig« bog, mens

18 Rørdam 1893-1895, s. 546-547.

Titelblad fra den bibel, som Vajsenhuset i København på baggrund af Hus- og Rejsebibelen i 1738 trykte til brug for de slesvigske menigheder. Foto: CBN.

den trykt i oktav vil blive til et »meget umanerlig tykt Bind«, hedder det. Det var således op til kollegiet at beslutte sig, og det valgte kvart-udgaven. Antallet sattes til 3000, der skulle leveres til de slesvigske

interessenter, mens Vajsenhuset trykte 3000 til fortsat salg. Havde man haft bibeludgaven i stående sats, ville man ikke have behøvet at trykke hele 3000 ekstra eksemplarer. Det antal har Vajsenhuset ganske givet vurderet som et, det over tid kunne afsætte – ud over de eksemplarer, der var bestilt, og ud over det løbende ekstrasalg i Slesvig. Anvendelse af stående sats havde i 1735 været fremsat som forslag af biskop Peder Hersleb med henblik på forsyning af Norge med bibler. Svaret fra kollegiet var, at »Hans Tanker om en staaende Bibel-Tryk skal af Collegio tages i Betænkning, naar og Lejligheden den med Tiden giver«. ¹⁹ Lejligheden var ikke endnu kommet. Et argument mod den stående sats af denne udgave var, at den netop var en undtagelse; det var jo ikke en version, man ellers trykte. Stående sats forudsætter, at man ikke påtænker løbende, gennemgribende revisioner. Den stående sats fikserer en bestemt version, der over en længere periode kan genoptrykkes i meget store oplag. Det var sådan set en velegnet teknologi, men i dette tilfælde var der jo netop ikke udsigt til et snarligt optryk.

Den dansksprogede Hus- og Reysebibel 1738

Først op mod tre år senere forelå i 1738 det københavnske vajsenhus' kvartudgave af Huus- og Reysebibelen samt duodezudgaven af Ny Testamente, ligeledes efter Huus- og Reysebibelen. Helbibelens titel er:

BIBLIA, det er den gandske Hell. Skriftes Bøger, efter den 1699. udgangne Huus- og Reyse-Bibel. Kjøbenhavn, Udi det Kongelige Wäysen-Huses Bogtrykkerie, paa gode Venners Bekostning, Trykt af Gottmann Friedrich Kiesel, Aar 1738.

Forordet til helbibelen forklarer baggrunden for trykningen af Hus- og Reysebibelen frem for en bibel, der lå i forlængelse af Resens oversættelse fra grundspørgene:

Kort Erindring til denne Bibel-Edition

Det er én af Guds største Velgierninger, og disse Tiders fornemste Lyksaligheder frem for vore Forfædres Dage, at Guds Ord bliver dagligen, mere og mere almindelig, endog blandt de allerringeste af Almuen; og at Guds Ords Lærere med Glæde kand see, at denne uforkrænkelige Skat nu lige saa ofte af de Fattigste eyes, og iblandt flittigere og med større Frugt, end forhen, og, desverre! vel endnu oftere af Rige og Formuende.

¹⁹ Rørdam 1893-1895, s. 536-537.

Denne uskatte Lyksalighed, som Gud har ladet alle baade Danske og Tyske Menigheder, endog i vores kiere Fædreneland, vederfares, har en Deel af Guds Ords Tienere i Hertugdømmet Slesvigs nørre og østre Deel, hvor Menighederne af Tyske og Danske ere mere eller mindre melerede, og altsaa begge Sprog i Kirken, Skolerne, eller dog ved Sielenes Behandling i Eenrum ere fornødne, ey uden Bedrøvelse seet i deres Menigheder derved formindskes, at de brugelige og fangelige Danske Bibel-Versioner ey komme saa just overeens med den sal. Guds Mands D.M. Luthers tydske Bibel, og de deraf tagne Texter og Sentenser, som alene i alle Tydske Menigheder bruges. Thi denne Forskiel hindrer ey alene, at de Guds Ord, som i Skolen, Catechisationen eller Prædiken er forklaret og Menigheden eller Ungdommen med Fliid enten paa Tydsk eller Danske indprentet, at Tilhørerne, som bruge det andet Sprog, ikke saa vel hiemme i deres Huse med behørig Nytte kan igentages, siden Sproget ofte findes anderledes oversat; men denne Forskiel, hvis Anledning og Grund de Eenfoldige ey just formaar at paaskiønne, har end og givet letsindige Gemytter Anledning, i det mindste tient dem til et Paaskud, at agte ringe om Guds herlige og evige Lys, som i hans Ord og Evangelio os usle Mennisker til Salighed er aabenbaret, som om en uvis, foranderlig og mange Fortolkninger undergiven Ting; hvis Forstand og rette Mening, som de Eenfoldige, dog aldrig kunde udfinde, og altsaa derpaa ey heller vilde anvende mindste Fliid.

Saa hierteligen dette nu billigen har bedrøvet de retsindige Lærere, som sligt i deres Menigheder have merket; saa hiertelig have de søgt paa mueligste Maader at forekomme dette Anstød, hvortil de ingen nærmere Vey har kunnet udfinde, end at skaffe deres Menigheder den efter høystsalig Kong Christiani IV. Befaling in folio publicerede Danske Bibel, som siden i høystsal. Kong Christiani V. Tiid een og anden gang under det Navn af Huus- og Reyse-Bibel in Octavo er oplagt; som den Version, der blandt Danske Bibler nærmest kommer overeens med Lutheri Tydske Version, og tillige er i deres Menigheder fra gammel Tiid af bekiendt og brugelig. Til den Ende have de paa deres egen Bekostning ladet denne Version efter det 1699. trykte Exemplar paa ny uden ringeste Forandring oplegge; uden alene

- 1) At Parallelerne her settes straks ved Texten.
- 2) At den gamle og nu om Stunder vanskelige Orthographie og Skrive-Maade er forbedret.
- 3) At en deel gandske aabenbare og grove Trykfejl ere rettede.

- 4) At de til Læserens Opbyggelse i deres Menigheder har funden tienligt, at sette en kort Anviisning foran, hvem der med ret Nytte læser Guds Ord, og deraf haver den rette Frugt til Salighed. Som de have taget af en berømt Evangelisk Lærers opbyggelige Fortale for en af ham udgiven tydske Bibel, for dens korthed og Fyndigheds Skyld.
- 5) De Gamle og med Øynenes Svaghed beladne til Tieneste har de ladet denne Bibel trykke med temmelig stor Stiil og i liden Quart Format; saa og det nye Testamente aparte med samme Stiil i Duodetz Format: paadet den ey skulde blive for dyr, om den blev større; eller Børnene og andre for tung at bære og handle i Kirken eller Skolen, om de der vilde bruge enten den heele Bibel, eller det nye Testamente allene.

De vente sig og forlange ingen anden Tak og Fordeel af denne deres Omhu, end at Guds Ord efterdags maa boe overflødigen i deres Menigheder, og blive kraftig i deres Tilhøreres Hierter, saa de derved kunde rodfæstes i al Guds Kundskab til Salighed; og denne Lyksalighed ved Guds Aand og Naade blive iblandt dem og i vort gandske Evangeliske Zion indtil Verdens Ende uforanderlig, at HERRENS JEHOVÆ Ord er funden og fortæret af os, og at samme hans Ord er vore Hierters Glæde og Trøst; thi vi ere jo kaldte efter dit Navn, HERRE Gud Zebaoth!

Jerem. XV, 16.

Der blev tydeligvis i 1738 foretaget en ganske gennemgribende sproglig modernisering af oktavudgaven af Bibelen fra 1699. Stavemåderne er blevet mere ligefremme. Parallelstederne var i 1699 samlet i særlige registre ved slutningen af hver del af Bibelen. De er nu som ønsket sat ved teksten. Perikoper og episteltekster stod i 1699 under klummen mærket med en hånd; de er i 1738 samlet bagerst i bindet. Begge udgaver har dog en slags klummetitel til hver side, således at man lettere kan finde et motiv, en handling eller en tanke. Således til 4. Mos, 22: »Et Asen taler« – altså Bileams æsel. Sådanne findes dog hverken for Salmernes, Ordsprogenes Bogs eller apokryfernes vedkommende. 1738 har ikke nogen af de mange udhævninger med fed skrift fra forængerne, som f. eks. Guds forbandelse af kvinden i 1. Mos 3, 15.

Efter »Kort Erindring« følger A.H. Franckes anonymiserede fortale (se tekst 2), Doct. Morten Luthers Fortale over det gamle Testamente, siden følger før Salmernes Bog Luthers Fortale over Davids Psaltere. Ny Testamente indledes med Luthers Fortale over det Nye Testamente. Derudover indeholder den Luthers fortale til Romerbrevet, fra s. 357

et upagineret register på tre sider over epistler, lektier og evangelier til kirkeåret – de store festdage er også anført på latin. En enkelt side med trykfejl i udgaven, »Tryk-Vildelser«, og endelig som vanligt seks sider med Den Augsburgske Bekendelses første 21 artikler. Gammel Testamente fylder 1104 sider. Apokryferne 194 og Ny Testamente 356. I modsætning til Resens oversættelse og i overensstemmelse med Luther placerer bibeludgaven Peters og Johannes' breve før Hebræerbrevet.

I fortalen meddeles det, at man har tilføjet en fortale af en tysk lærer. Det drejer sig specifikt om en oversat version af Franckes forord til bibeludgaven fra Halle 1708, om end med nogle få udeladte passager. Det viser, at man har haft adgang til Franckes på det tidspunkt 30 år gamle bibel, men man går fra udgavernes side forsigtigt med hensyn til at afsløre, at det faktisk er A.H. Francke, der er forfatter til denne fortale til »en af ham udgiven tydsk Bibel«, altså netop ikke den von Cansteinske fra Vajsenhustrykkeriet i Halle. Fortalen må siges at være lidt af en fremmed fugl i en dansk sammenhæng. Ikke blot med dens hyppige henvisninger til Bernhard af Clairvaux, men også med mine-driftsbilledet, der kan have givet god mening i Sachsen, men næppe har sagt læseren i det bjergfattige Slesvig ret meget. Den hallepietistiske tone var vel ikke opsigtsvækkende i 1738 under statspietismen, og den har næppe i sig selv stødt det københavnske vajsenhus. Derimod har man nok bevidst nedtonet afhængigheden af Halle og Francke, da det ikke skulle virke, som om Vajsenhuset i København var en underafdeling af Vajsenhuset i Halle.

Engelstoft har givet en ret indgående beskrivelse af denne udgave, fordi han grundlæggende foretrak den oversættelsestradition, den repræsenterede. Han medgiver, at den på flere måder er forældet i sit sprogbrug, og at den angiver en række af de bibelske bøger under navne, som de ikke havde i den gængse udgave efter Resen. Således Abdias i stedet for Obadias, Sophonia for Sefanja og Haggæus for Haggai, hvilket endda afviger fra Christian IV's bibel 1633, hvor navnet staves Haggeus. Den ville kunne være en nødhjælp, indtil der måtte fremkomme en ny bibeloversættelse, men den egnede sig i 1856 ikke til uforandret udgivelse.²⁰

Engelstoft skriver, at Vajsenhuset stedse har givet den resenske oversættelse et fortrin, og at det har givet den udseende af at være den eneste autoriserede. Det har siden 1802 alene trykt denne. Dog peger han på, at Lutherbibelen, Hus- og Rejsebibelen, af Vajsenhuset gentagne gange tryktes i løbet af 1700-tallet. Således ud over 1738 i

²⁰ Engelstoft, s. 371-372.

1769, 1777, 1783 [1782], 1793 og endelig i 1802.²¹ Dette skyldtes, at Det Stistrupske Legat kun ønskede at uddele denne oversættelse, da legatstifteren var blevet vakt netop ved den.²² I Stistrups testamente fra 1749 hedder det, at bibeludgaverne skal være trykt i oktav. Desuden at biberne også skal uddeles i Norge og i Fyrstendømmet Slesvig »saa vidt det danske Sprog almindeligt bruges«. Det anordnes, at de i Slesvig leveres til Haderslev. I den kongelige bevilling, København 15. januar 1762, ændres fundatsen en smule, idet de bibler, der fremover skal uddeles, »maa udkomme i en liden Quart-Format med lige Tryk og Papir, som den af 1738, og følge samme Version, som Oktav-Bibelen af 1699«. ²³ Det begrundes med, at den bekvemmeligere kan læses af gamle folk. De senere udgaver oplyser alle, at de skyldes Vajsenhuset, men ikke at de skulle være udgivet »paa gode Venners bekostning«, ligesom de heller ikke rummer de slesvigske præsters forord, »Kort Erindring...«, men helt ind i oplysningstiden og rationalismen udgives Hus- og Rejsebibelen trods alt med Franckes pietistiske fortale som en lille, diskret, slesvigsk arv til kongeriget.

Tekst 1. Af fortalen til Tønderbibelen 1737.

Her meddeles kun den første del af fortalen til Tønderbibelen med dens udgivelseshistoriske oplysninger.

Vorrede. Christlicher Leser!

Gottes Wort soll, nach Pauli Ermahnung. Col.3, 16 reichlich unter Christen wohnen, und so thut man ja gewiss nicht unrecht, wenn man solches in vieler Menschen Hände zu bringen suchet, damit Gott ihnen solches auch ins Hertz bringen könne, welcher will, dass allen Menschen geholfen werde, und zur Erkenntniss der Wahrheit komme, 1. Tim. 2,4.

Das hat uns bewaget, gegenwärtige bequeme Hand-Bibel, mit so leserlicher und sauberer Schrift, um wohlfeilen Preiss, im hiesigem Wäysen-Hause zum Druck zu befördern, weil man solche in diesen Ge-

21 Der er kun ubetydelige ændringer i de senere udgaver, såsom at tillæggene er omfattet af den fortløbende paginering. I 1802-udgaven er Franckes fortale sat med mindre typer og med ganske uskøn sats.

22 C.J. Brandt: *Udsigt over vore Bibeloversættelsers Historie*, København 1889, s. 62.

23 Trykt som tillæg til B. Siwers: *Saligheds Midler, eller Guds Raad til Salighed*, København 1789, s. 283-301, her s. 298. Se også Carsten Bach-Nielsen: »Døde med Skøde«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2012, s. 101-106.

genden erst aus fremden Landen kommen lassen muss, da denn viele, um der Weitläufigkeit willen, nimmer eine Bibel kaufen, andere mit sich mit den Kosten entschuldigen, da es doch beyden nur an Lust nach Gottes Wort fehlet, dem man also damit zu begegnen getrachtet, dass sie solches nun nahe vor der Thür und für wenig Geld haben können. Und Gott har uns durch den Weg der Pränumeration den Segen zufließen lassen, dass auch viele wirklich Arme eine Bibel umsonst kriegen können, die sie sich selbst anzuschaffen kein Vermögen haben, weil einige von Gott ergriffene hohe und andere begüterte Personen sich dadurch erweckt gefunden, den Vorschuss auf eine ziemliche Anzahl zu thun, und damit den Armen reich im Gott zu machen, bey welcher lautern Absicht sie gewiss in himmlischen Gütern eine reiche Vergeltung finden werden.

Man hat Lutheri Übersetzung allenthaben unverändert beybehalten, und darin die bekante Cansteinische Bibel zu Grunde gelegt, daraus auch die besten Parallelen genommen, einige aber aus der ohnlängst gedruckten Büdinger und Erfurter Hand-Bibel hinzugethan, welcher letztern man um der darin befindlichen besten und ietzo gewöhnlichen Orthographie willen im Druck gefolget, damit die Jugend in den Schulen zugleich unvermerckt zu einer guten Teutschen Schreib-Art gewehnet werden möchte. Man hat auch die herrliche und recht güldene Vorrede des seel. Lutheri über die Epistel an die Römer mit eingedrucket, damit der gemeine Mann von vielen wichtigen Redens-Arten der heiligen Schrift, als Gesetz, Evangelium, Sünde, Gnade, Gerechtigkeit, Fleisch, Geist einen rechten Begriff kriegen und also die heilige Schrift so viel leichter verstehen könne.

Tekst 2. A.H. Franckes fortale til Huus- og Reysebibelen, København 1738

I noteapparatet anmærkes de steder, hvor Franckes tyske fortale til Lutherbibelen 1708 og den danske oversættelse fra 1738 divergerer. Det er tydeligt, at de danske oversættere har ønsket at skjule fortalens herkomst, nemlig Halle, blandt andet gennem udeladelse af Speners og Franckes navne. Desuden er Franckes redegørelse for editionsarbejdet bag den tyske udgave udeladt, da det var irrelevant for danske læsere. For yderligere og nøjere oplysninger om citater i fortalen henvises til Beate Kösters gengivelse af fortalen i *Pietismus und Neuzeit*, 5. 1979, s. 154-163. Den noget ujævne spatiering omkring interpunktionen er bibeholdt i teksten.

J.J.

Elskelige Læser!

Herren sende dig sit Lys og sin Sandhed, at den maae lede og føre dig til hans hellige Bierg og til hans Bolig!

Iblant alle Bøger er den Hell. Skrift, det gamle og nye Testamente, den allerdyrebareste, og Menniskene allermeest nyttelige, saa aldeles, at ingen anden kand settes i Liighed med den; hvorfor den ogsaa billigen bliver kaldt Bibel, eller Bogen, frem for alle andre.

Denne er det jo alene, som underviser os Mennisker til Salighed formedelst Troen til Christum JESum, og er til den Ende af Gud selv indgivet, 2 Tim. 3, 15. Og om end denne Underviisning ogsaa bliver given i andre Bøger, saa udledes den dog af den Hellige Skrift, som af sin Kilde.

Men ligesom de, der læse i denne allerbeste Bog, ere adskillige, saa har nogle aldeles ingen, andre liden, men nogle megen, stoor og herlig Nytte af deres Læsning.

Aldeles ingen Nytte af deres Bibel-Læsning have de, hvilken Skriften selv kalder ulærvillige og letsindige; som ikkun forvende Skriften til deres egen Fordervelse, 2 Pet. 3, 16. Hvilke vel randsage Skriften, og mene at de have det evige Liv deri; men til Christum, om hvilken Skriften vidner, ville de ikke komme, at de kand have, eller i ham faae Livet. Joh. 5, 39. 40. Hvilke ikke ville gjøre Guds Villie, og just dermed gjøre sig selv den største Forhindring, at de ikke kunde kiende, at Christi og de hellige Guds Mænds Taler ere af Gud, og at de ikke tale af dem selv. Joh. 7, 17. 2 Petr. 1, 21. Matth. 7, 26. 27. Hvilke ikke blive ved den HERres JESu Christi sunde ord, og den Lærdom om Guds Frygt, men lære anderledes; thi saadanne ere formørkede, og veed intet, men ere syge for Spørmaal og Ordkriig, af hvilke kommer Avind, Trette, Bespottelse, onde Mistanker, ja de Menniskers Uteerligheder, som have forkrænkede Sind, og Sandhed er røvet fra, som mene, at Gudfrygtighed er en Vinding. 1. Tim. 4, 3-5. Hvilke høre (eller læse) Ordet, men lade Dievelen igien rive det af deres Hierter, saa de ikke komme til at troe og blive salige. Hvilke annamme Ordet med Glæde, men har ikke Rod; og derfor troe til en Tiid, men falde fra i Fristelsens Tiid. Hvilke høre (eller læse) det, men gaae hen under dette Livs Bekymringer, Riigdom, og Vellyst, og qvæle det, og bære ingen Frugt. Luc. 8, 12. 13. 14.

Alle slige Mennisker have ingen, eller dog ingen bestandig Nytte af den Hell. Skriftes Læsning; men skulle, som Tienere, der veed Herrens Villie, og beredde sig ikke, gjorde og ikke efter den, faae mange Hug.

Luc. 12,47. Og her er ingen Forskiel, de maa være lærde eller ulærde, Lærere eller Tilhørere, rige eller fattige: hvo som læser den Hell. Skrift ikke i Guds Frygt, ikke med den tilbørlige Ærbødighed og Bøn, ikke til sin sande Omvendelse og ydermere Opbyggelse og Forbedring i Troen og Kierlighed, men blot af Sædvane, eller af Nysgierighed, eller af Trettekierhed, eller nogen anden ugudelig Grund; eller og ikke beflitter sig paa at anvende det, som han har læst, til den Ende, hvortil det er skrevet, men meget mere misbruger det ikkun efter sit kiødelige Sind; den vanhelliger Guds Ord, berøver sig selv, saalænge han ey bliver ædru af slige sine forvente Veye, al den Nytte, som hand kunne have af den Hell. Skriftes Læsning, og bliver under Guds Dom, ja endnu mere samler sig hans Vrede paa Vredens og Guds retfærdige Doms aabenbarelses Dag Rom. 2,5.

Men nogen have liden Nytte af deres Bibel-Læsning. Det er saadanne, som vel læse den Hell. Skrift af den rette Grund, og til den behørige Henseende, men ey der hos bevise den Alvorlighed, Fliid og Iver, ey heller er saa bestandige, i denne høystnødvendige Gierning, som det udkræves, om man vil have en stor og herlig Nytte deraf. Om saadanne Bibel-Læsere hedder det: Med hvadsomhelst Maade I maale, skal eder igien maales, eller, ligesom eders Alvorlighed og Bestandighed i Guds Ords Læsning og Betragtning er beskaffen, saa skal og den Nytte være, som I deraf faae. Og ligesom Christus siger om dem, der see til hvad og hvorledes de høre: man skal give eder til, I som dette høre. Thi hvo som haver ham skal gives; saa siger han tvert imod om dem som ikke med tilbørlig Agtsomhed høre og læse Guds Ord: Hvo som ikke haver, fra ham skal man og tage det, som han haver. Marc. 4, 24. 25. Luc. 8, 18. Thi om nogen end ved Guds Ord er bleven omvendt, og i saa viit har havt en stor Nytte deraf for sin Siel, men er derefter ikke som et nyfødt Barn, begierlig efter den fornuftige og usvigelige Melk, paa det han ved den samme kand voxer, 1. Pet. 2, 2. Saa kand dog saadan en igien tabe, hvad hand engang har faaet, fordi hand ey alvorligen, som hand burde, brugte Guds Ord til sin Siels daglige Spise og Underholdning, og til sin Bekræftelse i den erlangte Naade. Og denne Erindring er høyt fornøden, fordi mange, naar de end ere omvendte, ere alt for søvnagtige, og lade i at læse og betragte den Hell. Skrift, ey betænkende, at de alene blive priste salige som have Lyst til Herrens Lov, og tale om hans Lov Dag og Nat. Ps. 1, 2. Hvoraf det og kommer, at de gandske lidet tage til i den guddommelige Viisdom, som i den Hell. Skrift indeholdes, og blive mangel gang af Satan meget farligens sigtede, derfor at de ikke holde sig fast ved Guds Ord.

Men til denne Classe henhører ogsaa saadanne, som, i det de læse

den Hell. Skrift, nok legge merke til mange gode Moralia, eller Lærdomme, som høre til at aflegge Lasterne, og erlange et dydefuldt Levnet, beflitte sig og paa, at leve efter dem; men rette ikke deres Hierte og Sind egetlig til det, som er Hoved-Sagen i den Hell. Skrift, eller see ey fornemmelig derhen, at de jo mere og mere kand komme til en saliggørende, levende, og kraftig JESU Christi Kundskab, hvorledes hand er gjort os af Gud til Viisdom, Retfærdighed, Helliggørelse og Gienløsning 1 Cor. 1, 30. Hvorledes vi alleneste i og formedelst ham, eller i hans Samfund faae Lys, Salighed og Liv; hvorledes vi uden ham kand intet gjøre Joh. 15,5. Men ved ham, som gjør os mægtige, formaae alle Ting: Phil. 4, 13. Jeg taler her ingenlunde om dem, som negte Christi Guddom, eller ere ellers vildfarende i den Lærdom om Christo; men om dem, som bekiende sig til den sande Evangeliske Lærdom om Christo, ere ogsaa omvendte til ham; men ey alvorligen legge sig efter i den hellige Skriftes-Læsning at bygge paa denne Grund Guld, Sølv og dyrebare Stene, 1. Cor. 3, 12. men imod den Hellig Aands Sind ligesom adskille de Lærdomme, som høre til en gudelig Omgængelse, fra Christi Kundskab; eller sette dette, at troe paa Christum, og at leve christeligen, saa viit fra hinanden, at deres Bemøyselse efter et gudeligt Levnet ikke reenligen flyder af JESU Christi Evangelio og dets Kraft, eller af den levende JESU Christi Kundskab; hvorfor det og sker, at de ey komme til nogen ret Kraft i deres Christendom, og at der ingen velsignet Fremvekt bliver i den indvortes Helliggørelse og i Retfærdigheds Frugter hos dem. Disse Mennesker, eftersom Christus alligevel bliver deres Grund, og de læse den Hell. Skrift i Guds Frygt, have vel, som man ey kand negte, nogen Nytte deraf; men man kand dog billigen sige, at de have ikkun liden Nytte deraf, naar man ligner den med den Nytte, som de kunde have af den Hell. Skrift, dersom de, naar de læste Skriften, med al Hiertens Eenfoldighed rettede deres Sind alene til Kiernen deraf, nemlig til Christum.²⁴

Endelig er der da ogsaa nogle, som have særdeles stor og herlig Nytte af deres Bibel-Læsning. Det er saadanne, hvilke

1. Ikke blot for Videnskabs Skyld læse den Hell. Skrift, men derfor, at de kand lære af Guds Ord, hvorledes de retskaffen kunde omvende sig til Gud, blive Guds Venner, ret med Hiertet forene sig med Gud, ret troe, og ret leve, og ogsaa saligen døe; og ere af Hiertet begierlige

24 Francke 1708: Jedennoch hat man mit diesen menschen billig ein mitleiden, denn sie werden gemeiniglich mit dem cämmerer auss Morgenland sagen: Wie kan ich (Christum in der heil. Schrift recht suchen, und finden,) so mich nicht jemand anleitet. Apost. Gesch. 8, 31.

efter at antage, og paa den Maade, og i saadan Orden, som Gud Herren er behagelig, at bruge og anvende saa vel indvortes som udvortes alt, hvad som Gud har aabenbaret om sit Væsen og sin Villie: ogsaa, naar Guds Ord end lykkes hos dem til denne velsignede Frugt, endda fare fort i at læse den Hell. Skrift, paa det de i den bekiendte Sandhed kunde blive bestyrkede og bekræftede, i Troen stadfæstede, i Kierlighed end mere optændte, og altsaa i deres Løb forfremmede. Dette Øyemerke af Bibelens Læsning er det, som Paulus foreholder Timotheus 2 Tim 3,15-17. Efterdi du veed den Hell. Skrift af Barndom, saa kand den samme gjøre dig viis til Saliggjørelse formedelst Troen til Christum JEsu. Thi den ganske Skrift er indblæst af Gud, og er nyttig til Lærdom, til Overbeviisning, til Rettelse, til Optugtelse i Retfærdighed, at det Guds Menniske skal være fuldkommen, tilberedt til al god Gierning. Den som med saadant Øyemerke læser den Hell. Skrift, ham skal uden Tvivl hans Bibel-Læsning blive af Gud herligen velsignet.

2. Ere det de, som med dette gode Øyemerke tillige læse den Hell. Skrift med en sand Frygt og Ærbødighed for Guds Ansigt, i Betragtning, at det ey er Menniskens, men Guds Ord, og at de hellige Guds Mennisker drevne af den Hellig Aand have talet 2 Pet. 1, 21. Ligesom det hedder: Om nogen taler, han tale som Guds Ord 1 Pet. 4, 11. saa maa det ogsaa hede: Om nogen læser Skriften, hand læse den som Guds Ord, 1 Pet. 4, 11. saa maae det ogsaa hede: Om nogen læser Skriften, hand læse den som Guds Ord. Saa skal Gud velsigne det.

3. Ere det de, hvilke i en ydmyg Erkiendelse af deres naturlige Blindhed saavel ellers altid, som i sær ved deres Bibel-Læsning paakalde Gud Herren, og med David bede: Aabne min Øyne, at jeg kand see de underlige Ting i din Lov. Ps. 119, 18. Og at hand ved sin Hellig Aand vil aabenbare dem det, som intet Øye har seet, intet Øre har hørt, og ikke er kommen i noget (u-oplyst) Menniskes Hierte, hvilket Gud har beredt dem, som han elske. 1 Cor. 2,9. 10. De som saaledes kiende deres egen Blindhed, og paakalde Gud om Viisdoms Aand, at de ved den samme kunde faae Forstands oplyste Øyne, de ere de, hvilke Gud giver at kiende den rige og herlige Forstand i sit Ord. Gandske opbyggeligt er det, naar den fromme Guds Vidne og Martyrer Justinus i sin samtale med Tryphone fortæller Jøderne sin omvendelse, og hvorledes hand da af en gammel Mand, den han ellers ikke mere derefter har seet, blev recommenderet den Hell. Skrift, som den Bog, hvori den rette Viisdom var at finde, derhos erindrer, hvorledes dene Gamle ey har viist ham noget andet Middel til at forstaae Skriften end Bønnen, da han har sagt: Men for alle Ting bed Gud, at Lysets Dørre maae blive dig opladte. Thi de hellige Skribentere blive af ingen forstaaet, uden saa er at Gud

og Guds Christus giver ham at forstaa de samme. O! vilde man ikkun adlyde dette enfoldige Raad, og bede Gud om den rette Forstand af den Hell. Skrift, det skulde hielpe mere end al menneskelig Fliid og udvortes Bemøyelse, som dog ogsaa ey er at forkaste, naar ikkun slig Bemøyelse bliver i sin rette Orden.

4. Ere det de, hvilke ikke straax lade sig afskrekke, om i den Hell. Skriftes Læsning end det meste kommer dem alt for vanskeligt og uforstaaeligt for, men vel læse alt med tilbørlig Agtsomhed, dog ikkun først smukt benytte sig af det Lette, som de kand forstaae, at de ved det kand ret grunde og bestyrke sig i Troe og Kierlighed, men lade det, som er vanskeligere, beroe saa længe, eller dog ikke med Sindets Beængstelse tragte efter den fuldkomne Forstand der af, indtil Gud forlener dem mere Lys i sit Ord. Hvo som paa denne Maade har eengang læst Bibelen igiennem, hand skal anden gang allerede forstaae meget, som hand ey tilforn forstoed, ogsaa skal hand, naar han tredie, fiende, femte gang o.s.f. læser Skriften, altid finde deri en rigere og herligere Forstand. Hand skal ogsaa altid blive sat mere i Stand til af en Tales hele Sammenhæng, og af andre klarere Steder at forklare de mørke Steder i Skriften. Det skal altid blive lettere for ham at randsage i den Hell. Skrift, ligesom i en kostelig Guld-Grube, og altid at komme videre i dens Dybhed. Thi den Hell. Skrift er saa riigt et Bergeverk, at ey alene noget Ertz ligesom af sig selv bryder frem, hvilket man, det første man seer derpaa, kand blive vaer; men mange andre Grene deraf gaae dybt i Jorden, og kand ikke anderledes faaes frem og bringes til Lyset, uden ved megen Arbeyde, men naar det bliver bragt frem, er det af selvsamme Art og Godhed som det andet, der laae oven paa.²⁵ Og bekomme de Troende Arbeyde des rigeligere.

5. Ere det de, hvilke vel ikke ringe agte noget i den hell. Skrift (saasom der ey heller er noget deri, som er sat forgieves) men dog blive med deres Sind ey hengende ved den blotte udvortes Fortællelse, som deri findes, men meget mere rette deres Sind i alt det, som de læse, fornemmeligen derhen, at de kand finde ret Spise og Næring for deres Siel, og at de det samme til et aandeligt Liv kunde ret anvende, ret ligesom den legemlige Spise kommer det naturlige Liv til Hielp, og dagligen giver Legemet nye Kraft og Styrke. Denne Feyl henge, desværre! hos mange (endog til Gud omvendte) Bibel-Læsere, at de mere beflitte sig paa at opfylde deres Forstand med den guddommelige Sandheds Kundskab, end ret at opmuntre deres Hierte i Gud, og at optændes i

²⁵ Francke 1708: D. Spen. vertheidigung des zeugnisses von der ewigen gottheit Christi, Cap. 1, § 11.

Troe og Kierlighed.²⁶ Dette bliver for den Sags skyld erindret, at enhver ved sin Bibel-Læsning skal tage sig vel vare, at hand, om slig Feyl og maatte være hos ham, og hand ey søger at fries derfra, skal ikke selv hindre sig fra den herligste Frugt af sit Arbeyde. Den rette Forstand af Skriften bliver ikke foragtet. Lyset er en kostelig Ting, men den Læser, som søger ved Lyset at blive opvarmet og antændt, eller at hand af alt, hvad hand læser, maae strax faa den rette Nytte og Kraft for sin Siel, han gjør viseligen, og hans Bibel-Læsning skal af Gud særdeles blive velsignet. Lutherus, førend, hand endnu begyndte med Reformationen, har i et brev, som hand skrev Anno 1509 vidnet, at hand længtes saadan efter saadan Theologie, som udsøge Kiernen af Nødden, og Kiernen af Hveden, og Marven af Benene. Det var at ønske, at og alle, som læse Bibelen, havde saadan Længsel efter en saadan Theologie, og at de dagligen ville søge og randsage efter den i den Hell.Skrift.

6. Ere det de, som, i det de læse Bibelen, lade Christum være deres Hoved-Øyemerke; thi hand er den gandske Hell. Skriftes Hoved-Øyemerke: Augustinus siger: Alt hvad der i den Hell. Skrift er skrevet, har Hensigt til Christum. Saasom dette Augustini Ord intet andet siger, end hvad Petrus har sagt Ap. G. 10, 43. Om denne Jesu vidne alle Propheterne, at alle de, som troe paa ham, skulle i hans Navn faa Syndernes Forladelse. Ja Christus siger selv Joh. 5, 39. denne (Skriften) er den som vidner om mig. Altsaa skulde den Hell. Skriftes Læser med Billighed lade dette være sin Regel, at hand altid mere og bedre kunde lære at kiende, hvorledes alt det, som hand finder i Skriften, hensigter til Christum. Hertil kand ingen større Hielpe-Middel blive givet ham end Christi Kierlighed selv. Thi er hans Hierte opfyldt med den, saa skal hand nok finde den, som hans Siel elsker, i den Hell. Skrift, som vidner om ham. Om saa var, at hand og i saa Maade hentydede noget paa Christum, hvor hand ikke saa nøye havde truffet det, saa skal Gud nok efterhaanden give ham en klarere Forstand. Og en vis lærd Mand i vore Tider siger:²⁷ Omendskiønt man i alle Ting bør holde Maade, saa

26 Francke 1708: Daher Gillibertus Abbas in Canticum Canticorum Tomo V. Bernhardi pag. 41. gar recht saget: Nescio, quo pacto dilexerunt homines magis lucem, quam fervorem, nisi quod ipsi magis sibi de luce placeant, qui id ipsum, quod lucet, non amplectuntur, d.i. Ich weiss nicht, warum doch die menschen mehr lieben das licht (oder den rechten verstand in der schrift zu erlangen) als die brünstigkeit (oder durch die schrift erwecket und erzündet zu werden) ohne dass diejenigen wegen des lichts (oder verstandes) mehr gefallen an sich selber haben, welche eben dasselbe, so ihnen ein licht gibet, nicht ergreifen, noch ihnen zu nutz machen.

27 Francke 1708: Und spricht ein gewisser gelehrter mann unserer zeit (Herm. VVitsius Oecon. Foed. Dei. 1.4 c.6. p. 639.) gar wohl hievon: Licet modus in rebus sit, tole-

agter jeg dog, at det er mere raadeligt, om nogen mener, at hand seer Christum (i den Hell. Skriftes Vidnesbyrd) hvor hand maa ske ikke viser sig, end om nogen ikke vil se ham, hvor hand dog klarlig giver sig tilkiende. Thi hint er Kirkendetegn paa et Sind, som har Christum kier, og tænker meget paa ham, naar endog den ringeste, ja tit slet ingen Leylighed findes dertil; men dette tilkiendegiver et Gemyt, som er efterladent, og som vanskelig kand bringes til Troen. I det ringeste kand den være vis paa, at hand søger det allerbeste, og Kiernen i den Hell. Skrift, som søger Christum deri, og det ikke saaledes, at hand kun i sin Forstand fatter de Vidnesbyrd om Christo, men saaledes, at hand i sit Hiertes inderste Grund altid fastere og inderligere forbinder og forener sig i Troen og Kierlighed med Christo, som Skriften vidner om, paa det at hand i Evighed ey igien skal skilles fra ham. Til saadanne Bibel-Læsere kand man med rette sige med en gammel Lærer:²⁸ Randsager i Skriften; thi I mene ikke falskeligen, at I deri have Livet, I som intet derudi søge andet end Christum, om hvilken Skriften vidner. For den, som ey har en øvet Forstand i den Hell. Skrift falder det noget vanskeligt at fatte, hvad Augustinus siger:²⁹ Man skal læse den Hell. Skrift saaledes som den overalt var skreven med Christi Blod; men naar Gud videre faaer opladt Forstandens Øyne, saa skal man befinde, at det er mueligt saaledes at læse Skriften. Thi ligesom Apostlerne først saa Moses og Elias at tale med Herren, men strax, da Skyen var borte, og hand havde selv talet til dem, saa de JEsu alene; ligeledes synes det og, som mange Steder i Loven, i Propheterne, og i Evangelio havde en meget ulige Mening; men naar du anden gang betragter dem, og selv har faaet mere Lys, og nøye lignet og holdt dem sammen med andre Ting i den Hell. Skrift, saa skal du befinde, at de alle gaae ud paa Christum, om hvilken Moses og Propheterne have skrevet, og paa hvilken Forbillederne og Spaadommene vise ligesom med Fingre.³⁰ Dette er jo aldeles Hoved-Sagen, at man i den Hell. Skrift ret søger Christum,

rabilis tamen eum peccare existimen, qui Christum se videre arbitratur, ubi fortasse sese non ostendat, quam qui eum videre renuit, ubi se clare satis offert. Alterum enim indicium est animi Christum diligentis, plurimumque & vel minima, vel fortasse nulla data occasione de eo cogitantis; Alterum segnem animum arguit, & qui tardus ad credendum sit.

28 Francke 1708: Zu solchen bibellesern kan man mit recht sprechen: (wie Guerricus Abbas Tomo VI. Bernhardi p. 69.) scrutamini scripturas. Vos enim non non falso vitam in ipsis putatis vos habere, qui nihil aliud in illis quaritis, quam Christum, qui testimonium perhibent Scriptura.

29 Francke 1708: Biblia sacra sunt legenda, ac si sanguis Christi per totum scripta essent.

30 Francke 1708: Wie der berühmte Robertus Boylius in seiner unvergleichlichen Dissertation de sacrae scripturae stylo, oder von der schreibart der heil. schrift (welche

faar en saliggørende Kundskab om ham, formedelst Skriften kommer til ham, bliver hos og i ham, omgaaes i ham, rodfæstes og opbygges i ham, stadfæstes i Troen, og at man i den samme Christo maa være overflødig taknemmelige Col. 2, 6.7.³¹ Men eftersom derpaa andre Steder, i sær i en liden Tractat kaldet *Christus den hellige Skriftes Kierne*,³² udførligere kand læses om den Sag, saa maa det her være nok, naar jeg alene til Læserens større Opbyggelse faaer anført de herlige Ord, som findes i Bernhardi Tom V p. 92, col. 2 saasom deri findes deels nogle af dem som allerede ere givne, deeles ogsaa flere fornødne og skønne Erindringer til en nyttig Bibel-Læsning, hvilke man smukt bør tage i agt, ikke allene en og anden af dem som man efter eget Tykke kand udvælle, men dem alle sammen.³³ I vor danske Sprog Ordene saaledes:

»Man bør anvende visse Timer til en ordentlig Læsning som i andre Bøger, saa i særdeleshed i den Hell. Skrift. Thi naar man ligesom af en Hændelse kommer dertil, og ikke læser smukt og ordentlig, men ikkun hvor det saa slumpeviis kand falde een i Hænderne, saa bliver Sindet derved ikke ret opbyggt, men meget mere giort ustadigt: og hvad man ikkun saa løselig antager, det falder straks igien af Tankerne. Dend Hell. Skrift vil læses med selv samme Aand, formedelst hvilken den er giort, og formedelst den samme vil den og forstaaes. Du skal aldrig komme til at forstaae Paulum ret, før du med et got og oprigtigt Øyemerke saa flittig har læst ham, og ved stedse varende Betragtning saa alvorlig havt Omgang med ham, at du er bleven deelagtig i hans Aand. Aldrig forstaaer du David tilfulde, uden saa er, at du i dig selv erfarer samme Sinds Bevægelser, som i hans Psalmer blive udtrykte. Og ligesaa er det og med de andre Skribentere. Der er saa stor en Forskiel imellem den rette alvorlige Fliid og Randsagning i den Hell. Skrift, og en blot Læsning der af; som der er imellem et stadigt Venskab, og at være en kort Tid til Herberge hos nogen, imellem en stede svarende [stedse varende] venlig Omgængelse, og naar man kun af en Hændelse engang hilser en. Men maae ogsaa hver dag ligesom henlegge noget af det, man dagligen læser, i sin Ihukommelse, og der ligesom fordøye det, igien tage det

nebst einigen anderen seinen schönen Dissertationen eben itzo in teutscher sprache herauss gegeben wird) von dieser sache schönes gleichnis gegeben.

31 Francke 1708: Diweil ich aber von dieser sache schon in einer besonderen vorrede vor einer teutschen bibel gehandelt, und nachhero diseselbe in einen teutschen Trachtaetlein, genannt Christus der kern heil. schrift, noch weiter erlautert und ausgeföhret habe, so lasse ichs hiebey für diesmal bewenden.

32 A.H. Francke: *CHRISTUS Der Kern heiliger Schrift*, Halle 1702, Raabe & Pfeiffer 29.1a.

33 Francke 1708: Es lautet derselbe zu teutsch also:

frem, og ofte tygge det om igien: hvilket kommer overeens med det gode Forset, man engang har giort, beforder det fattede gode Øyemerke, og er Gemyttet til en Opholdelse, at det ikke begierer at tænke paa fremmede Ting. Naar man har læst et Stykke, saa bør man smukt derved opvække sit Gemyt til en derved sig sømmende gudelig Affect, og gjøre en Bøn deraf; hvilket vel lidet opholder Læsningen, men dog forhindrer saadan Ophold ikke Læsningen men giver meget mere Sindet igien altid klarere og renere, at man desbedre forstaar det som man læser. Ligesom Forsettet ved Læsningen er, saa er og Læsningen selv. Naar Læseren alvorligen, i det han læser, søger og mener Gud, saa skal alt det som han læser tiene ham til beste, og saaledes skal Læserens aandelige Sind tage al den Forstand han faaer af det, han læser, fangen, og gjøre den underdanig til Christi Lydighed. Men dersom Læserens Sind er tilbøyelegt til noget andet, saa drager det alle Ting efter sig, og hand finder intet saa helligt og guddommeligt i Skriften, at hand jo enten ved forfængelig Ære, eller ved et modtvilligt forvendt Sind, eller ved en ond og uret Forstand, kand ilde udtyde og anvende det til Forfængelighed. Thi HERrens Frygt maa altid ligge til Begyndelse og Grund i Skriftens Læsning, paa det at den læsendes Øyemerke og Mening først i den kand blive bekræftet, og af den samme bestyret, og altsaa deraf maae komme den rette Forstand og Begreb af alt det man læser»³⁴

Dersom nu nogen efter disse Regler og Sandheds Grunde begynder, og bestandig bliver ved med den Hell. Skriftes Læsning, saa skal Gud HERren ikke negte ham sin Naade og kraftige Hielp, saa at hand snart i Gierningen skal befinde, hvilken en overmaade herlig Nytte hand derved for sin Siel erlanger.³⁵

34 Ifgl. Beate Köster 1979, s. 162, note 12 drejer det sig om: Guigonis Prioris Quinti Majoris Carthusiae Epistola seu Tractatus ad Fratres de Monte Dei, Caput X. Sancti Bernardi Abbatis Clarae-Vallenisis Operum Tomus Quintus, MPL 184, 327 f.

35 Francke 1708: Und da nun, wie anfangs gedacht worden, kein köstlicher und nützlicher buch ist, als die heil. bibel, so ist es offenbarlich auch eine gar grosse, ja unbeschreibliche wohlthat Gottes zu unserer zeit, dass dieselbe nach der übersetzung des sel. Lutheri so viel mal, und mehr als in vorigen zeiten geschehen, gedruckt worden ist. Diese öftere edirung der bibel ist nicht allein ein herrliches und offenbares zeugniss der grossen barmherzigkeit Gottes, so uns durch das werck der Reformation wiederfahren, in dem dass also Gottes heiliges wort frey und ungehindert von allen gelesen werden mag; Sondern sie ist auch ein gesegnetes mittel, dass gottselige Studium, die heilige schrift heylsamlich zu forschen, bey männiglichen zu befördern. Zu welchem ende auch dieser neue bibeldruck unternommen, und durch göttliche gnade vollendet worden: Wie man denn dadurch nicht allein dem gemeinen mann, sondern insonderheit predigern und Studiosis Theologiae zu dienen gemeynet ist. Man hat aber dey dieser neuen bibel 1.) die besten Editiones der version Lutheri vor sich ge-

Hertil ønskes enhver Bibel-Læser af Hiertet Guds Naade, at hand ikke uden saadan Nytte (hvilket ikke kand skee, uden han selv er skyld deri) ey heller med liden, men med stor, riig og overmaade herlig Nytte maa læse den Hell. Skrift, læse den tiere, og den ofte igientage, deri dagligen til sin sande Siele-Fornøjelse, Vederqvægelse og Bestyrkning søge og randsage, men for alting i en sand Troe annamme JESum Christum, som den, der er Kiernen af Skriften, ham i sit Hierte sødeligen smage, og blive med ham eet Hierte, een Siel og een Aand, og saa ved ham og med ham i Evighed leve og triumphere.³⁶ Amen.

Summary

Due to A.H. Francke's restauration of the Luther Bible in the beginning of the 18th century, and to the deviation from the Luther Bible tradition in favour of translation from the original languages in the Danish Bible, the difference between the German and the Danish Bible increased. Consequently, the pastors of the Royal parts of Schleswig in 1735 sent a supplication to the Copenhagen *Waisenhaus*. They wanted a reprint of the older Danish Lutheran Bible from 1690 for the Danish speaking parts of Schleswig. This was admitted and in 1738, the copies were shipped from Copenhagen to Haderslev in Northern Schleswig from where they would be distributed. The new edition, however, was supplied with a translation of Francke's foreword of his 1708 edition translated into Danish by the pastors of Schleswig. The Danish publishers meticulously refrained from revealing the name of the German author. The Copenhagen *Waisenhaus* should not be conceived as an agent of the Halle institution albeit the foreword clearly reflected the views of the pietist editors of Schleswig and Copenhagen. By using the foreword by Francke the Copenhagen publishers accepted a German instruction for a pietist reading of the orthodox, Danish Lutheran Bible edition exclusively for the multi lingual duchy of Schleswig.

habt, und denenselben einfältig und treulich nachgegangen, wie die Collation zeugen wird. So sind auch 2.) dazu kommen alle randglossen Lutheri im alten und neuen testament, sammt desselben vorreden. Ingleichen 3.) das IIIte und IVte buch Esra, und das IIIte buch der Maccabäer, welche sonst insgemein in denen handbibeln zu fehlen pflegen. Über dieses hat man 4.) sehr viel loca parallela, ja mehr als in keiner andern teutschen bibel bisher gefunden worden, hinzu gefüget, welche man denn um nöthiger deutlichkeit willen, durch gewisse Asteriscos oder sternchen an den ort des textes gewiesen, wohin sie eigentlich gehören. Was endlich das saubere papier, und den auf die Correctur gewandten fleiss betrifft, hoffet man, dass der geneigte leser sein gutes vergnügen daran finden werde.

36 Francke 1708: Halle/am Sonnabend vor Misericordias Domini, als den 21. Apr. 1708. August Hermann Francke.